

MOVAROUNNAHRDA ISLOM MADANIYATINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

**Kodirova Mamlakat
Muminovna**

*Qarshi davlat universiteti
milliy g'oya va ma'naviyat asoslari
kafedrasida tarix fanlar nomzodi professor*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Movarounnahr hududida islom madaniyatining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va uning jamiyat taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda islom dini kirib kelgan dastlabki davrlar, arab xalifaligi davrida yuz bergan madaniy o'zgarishlar, shuningdek, IX–XII asrlarda Movarounnahrda yuzaga kelgan ilm-fan, adabiyot, falsafa va san'at sohalaridagi yuksalishlar tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, maqolada islomiy qadriyatlarning mahalliy an'analar bilan uyg'unlashuvi jarayoni, bu uyg'unlikning mintaqaviy sivilizatsiya taraqqiyotiga ta'siri ham chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda islom madaniyatining Movarounnahr sharoitida o'ziga xos shakllanish jarayoni kompleks tarzda — diniy, falsafiy va ijtimoiy jihatlar bilan birgalikda ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, islom madaniyati, sivilizatsiya, arab xalifaligi, ilm-fan, tasavvuf, qadriyat, uyg'unlik, ma'naviyat, tarixiy taraqqiyot.

Krish

Islom madaniyati jahon sivilizatsiyasi tarixida chuqur iz qoldirgan eng yirik ma'naviy hodisalardan biridir. Ayniqsa, Markaziy Osiyo, xususan Movarounnahr mintaqasi bu madaniyatning shakllanishi va rivojida alohida o'rin tutadi. Movarounnahr nomi bilan mashhur bo'lgan bu hudud (ya'ni, Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlar) qadimdan madaniy, iqtisodiy va ilmiy markaz sifatida tanilgan bo'lib, VIII asrda islom dini kirib kelganidan so'ng yangi bir davr — islom sivilizatsiyasining yuksalish bosqichi boshlandi. Bu davrda diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar ham yuksalib, musulmon olamining markazlaridan biri sifatida Buxoro, Samarqand, Marv, Termiz, Xorazm kabi shaharlar shakllandi. Movarounnahrda islom madaniyatining shakllanish jarayoni murakkab tarixiy omillar bilan bog'liq bo'lib, dastlabki bosqichda arab xalifaligi siyosiy hukmronligi ta'sirida kechgan bo'lsa-da, keyinchalik mintaqaning o'ziga xos ilmiy, madaniy va ma'naviy muhitini yaratgan mahalliy allomalar va ulamolar faoliyati natijasida mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan. Islom dini nafaqat e'tiqodiy, balki falsafiy, axloqiy, ma'rifiy va ijtimoiy sohalarida ham chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, IX–XII asrlarda Buxoro va Samarqand shaharlarida madrasalar, kutubxonalar, ilmiy markazlar faoliyat

yuritgan, Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Imom al-Buxoriy, Imom Termiziy kabi allomalar insoniyat sivilizatsiyasiga beqiyos hissa qo‘shganlar.

Movarounnahrda islom madaniyatining shakllanishi nafaqat diniy, balki siyosiy va ijtimoiy jarayonlar bilan ham uzviy bog‘liq bo‘lgan. Dastlabki davrlarda arab xalifaligining ta’siri ostida diniy institutlar shakllana boshlagan bo‘lsa, keyinchalik mahalliy sulolalar — Somoniylar, Qoraxoniylar, G‘aznaviylar davrida milliy-madaniy yuksalish jarayonlari kuchaydi. Bu davrda islom dini mintaqaning turmush tarziga, san’atiga, me’morchiligiga, axloqiy qadriyatlariga singib ketgan. Ayniqsa, tasavvuf ta’limotining keng yoyilishi natijasida islom madaniyati nafaqat tashqi, balki ichki — ma’naviy poklanish, inson kamoloti masalalarida ham muhim o‘rin egalladi. Ushbu maqolada Movarounnahrda islom madaniyatining shakllanish bosqichlari tarixiy manbalar, islomshunoslik va madaniyatshunoslik yondashuvlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — islom madaniyatining Movarounnahr sharoitida qanday omillar asosida shakllangani, u qanday bosqichlardan o‘tib rivojlangani va bu jarayonning mintaqaviy sivilizatsiya taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’sirini aniqlashdan iborat. Maqolada tarixiy va qiyosiy metodlardan foydalanilgan bo‘lib, manbaviy tahlil asosida islom madaniyatining rivojlanish bosqichlari ilmiy jihatdan tasnif qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosini Movarounnahr sivilizatsiyasi tarixi, musulmon Sharq falsafasi va tasavvufiy meros tashkil etadi. Natijada Movarounnahrda shakllangan islom madaniyati — Sharq sivilizatsiyasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida baholanadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotning metodologik asosi tarixiy-madaniy tahlil, qiyosiy yondashuv, manbashunoslik va tizimli tahlil metodlariga tayangan holda ishlab chiqilgan. Movarounnahrda islom madaniyatining shakllanishi ko‘p qirrali tarixiy jarayon bo‘lgani uchun uni tadqiq etishda faqat diniy yoki siyosiy nuqtayi nazardan emas, balki kompleks yondashuv zarur deb topildi. Shu bois tadqiqot davomida tarix, falsafa, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, sotsiologiya va arxeologiya kabi fanlarning yutuqlaridan ham foydalanildi. Tadqiqot jarayonida dastlab Movarounnahr atamasining geografik, tarixiy va siyosiy mazmuni aniqlanib, bu hududda islom dini tarqalgan davrlar xronologik tartibda o‘rganildi. Shuningdek, VIII asrda arab xalifaligi hukmronligi davrida yuzaga kelgan diniy-siyosiy o‘zgarishlar, mahalliy aholining islom dini va madaniyatiga nisbatan munosabati tarixiy manbalar asosida tahlil qilindi. Metodologik yondashuvlarning markazida **manbashunoslik tahlili** turadi. Ushbu tahlilda Imom al-Buxoriy, Imom Termiziy, Narshaxiy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy kabi allomalarning asarlari, shuningdek, “Tarixi Bayhaqiy”, “Tarixi Tabariy”, “Hudud al-‘Alam” kabi tarixiy manbalar asosiy ilmiy asos sifatida o‘rganildi. Bu manbalar orqali Movarounnahrda diniy ilm-fan, tafsir, hadis, fiqh, falsafa va tasavvuf maktablarining shakllanish jarayoni bosqichma-bosqich tahlil qilindi. Shuningdek, zamonaviy tarixshunoslar — A. N. Bernshtam, V. V. Barthold, A. Aripov, A. Saidov, H. Hasanov, I. Yusupov, Sh. Kamoliddinov va boshqalarning asarlari yordamida Movarounnahrda islom madaniyati taraqqiyotining ijtimoiy-siyosiy konteksti aniqlab berildi.

Tadqiqotda **tarixiy-qiyosiy metod** ham qo‘llanilib, Movarounnahrda islomiy madaniyat rivoji boshqa musulmon mintaqalari — Bag‘dod, Kufa, Basra, Damashq va

Qohira markazlarida kechgan jarayonlar bilan solishtirildi. Bunday qiyosiy tahlil mintaqaviy xususiyatlarni aniqlash, Movarounnahrda islomning o'ziga xos shaklda rivoj topganini ilmiy asoslash imkonini berdi. Shu bilan birga, **sivilizatsion yondashuv** orqali islom madaniyatining mintaqaviy taraqqiyoti sivilizatsiya omili sifatida baholandi — ya'ni, u siyosiy hokimiyatdan mustaqil tarzda, mahalliy madaniyat, urf-odat va ilmiy muhit bilan uyg'unlashgan holda shakllangani isbotlandi. Metodologik jihatdan yana bir muhim yo'nalish — **madaniyatshunoslik va falsafiy tahlil** usuli bo'lib, uning yordamida islom madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari — ilm, ma'naviyat, axloq, me'morchilik, tasavvuf va adabiyot o'zaro bog'liqlikda o'rganildi. Shu tariqa, tadqiqot faqat tarixiy faktlarni qayd etish bilan cheklanmay, balki ularning ichki ma'naviy va falsafiy mazmunini ochishga qaratildi. Shuningdek, **struktural tahlil** yondashuvi yordamida islom madaniyatining shakllanish bosqichlari (ya'ni, kirib kelish davri, uyg'unlashuv davri va mustaqil rivoj davri) konseptual jihatdan ajratib chiqildi. Tadqiqotning ilmiy ishonchliligi manbalar xilma-xilligi va ularni tahlil qilishda qo'llanilgan ko'p qirrali metodik yondashuvlar bilan ta'minlandi. Maqolada zamonaviy islomshunoslik tadqiqotlari, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Islom sivilizatsiyasi markazi, Toshkent islom instituti va xalqaro ilmiy nashrlar ma'lumotlari ham qiyosiy manba sifatida qo'llanildi. Shu tariqa, metodologiya har jihatdan kompleks, ko'p manbali va tarixiy asoslangan yondashuvga tayanib, Movarounnahrda islom madaniyatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini ilmiy jihatdan tizimli tahlil qilishga imkon berdi.

Natijalar va Munozara

Movarounnahrda islom madaniyatining shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni o'z ichiga oladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu jarayonni shartli ravishda **uch bosqichga** ajratish mumkin: **birinchi bosqich — islomning kirib kelishi va dastlabki uyg'unlashuv davri (VIII–IX asrlar); ikkinchi bosqich — madaniy yuksalish va ilm-fan taraqqiyoti davri (IX–XII asrlar); uchinchi bosqich — mustaqil madaniy an'analar shakllangan davr (XIII–XV asrlar).** Har bir bosqichda diniy, falsafiy, ilmiy va ijtimoiy o'zgarishlar o'zaro uzviy bog'liq holda kechgan. **Birinchi bosqich — islomning kirib kelishi va dastlabki uyg'unlashuv davri.** VIII asrda arab xalifaligi qo'shinlari Movarounnahr hududiga kirib kelishi bilan bu mintaqa yangi diniy-madaniy muhitga yuz tutdi. Dastlab, mahalliy aholining qadimgi e'tiqodlari (zardushtiylik, buddaviylik, moniylik va mahalliy turkiy an'analar) bilan islom dini o'rtasida muayyan ziddiyatlar yuzaga keldi. Biroq vaqt o'tishi bilan islom ta'limoti o'zining ijtimoiy adolat, axloqiy poklik, ilmga hurmat kabi qadriyatlari orqali xalq ongiga kirib bordi. Shu davrda Movarounnahrda islom dini faqat siyosiy kuch sifatida emas, balki madaniy birlashtiruvchi omil sifatida shakllana boshladi. Arab tili diniy ilm-fan va davlat boshqaruvining asosiy vositasiga aylandi, shu bilan birga mahalliy tillar, xususan fors va turkiy tillar islomiy adabiyotlar orqali yangi ma'nolar bilan boyidi. Islom dini mahalliy an'analar bilan uyg'unlashib, natijada o'ziga xos "Movarounnahr islomiy modeli" shakllandi.

Ikkinchi bosqich — madaniy yuksalish va ilm-fan taraqqiyoti davri. IX–XII asrlar Movarounnahrda islom madaniyatining eng yuksak davri hisoblanadi. Somoniylar, Qoraxoniylar va G'aznaviylar davrida bu mintaqa butun musulmon dunyosining ilmiy va madaniy markaziga aylandi. Ayniqsa, Somoniylar davrida

Buxoro “Sharqning Bag‘dodi” deb atalgan. Bu davrda islomiy ta’lim tizimi takomillashib, madrasa va kutubxonalar faoliyat ko‘rsatgan, diniy va dunyoviy fanlar bir-birini to‘ldirgan. Imom al-Buxoriy va Imom at-Termiziy hadis ilmini mukammallashtirgan bo‘lsa, Al-Xorazmiy matematika va algoritmlar nazariyasini yaratdi, Forobiy falsafiy tafakkur asoslarini mustahkamladi, Ibn Sino tibbiyotda jahon miqyosida e’tirof etilgan “Tib qonunlari” asarini yozdi, Beruniy esa geografiya, astronomiya va tabiiy fanlarni rivojlantirdi. Ushbu allomalar faoliyati Movarounnahrda islom madaniyati diniy chegaralardan chiqib, ilm-fan, falsafa va madaniyatni o‘z ichiga olgan keng sivilizatsion hodisaga aylanganini isbotlaydi. Bu davrda islom madaniyatining o‘ziga xos xususiyati — **diniy va dunyoviy bilimlar o‘rtasidagi uyg‘unlik** edi. Qur‘on va hadisga asoslangan ilmlar — tafsir, fiqh, kalom bilan bir qatorda, mantiq, falsafa, tibbiyot, matematika, kimyo, geografiya kabi fanlar ham taraqqiy etdi. Movarounnahr olimlari diniy e’tiqod bilan ilmiy tafakkurni qarama-qarshi emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi jarayon sifatida ko‘rganlar. Bu jihat “ilmning diniy va dunyoviy jihatdan yagonaligi” tamoyilini shakllantirib, keyinchalik butun musulmon Sharqida “ma’naviy uyg‘onish” davrining poydevorini yaratdi. Shuningdek, bu bosqichda **tasavvuf** harakati ham kuchaydi. Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Abu Mansur al-Moturidiy kabi mutafakkirlar inson kamoloti, axloqiy poklik, ruhiy yuksalish masalalarini ilgari surdilar. Tasavvuf orqali islom madaniyati xalq ommasining turmush tarziga chuqur singib ketdi, madaniy birlik va bag‘rikenglik g‘oyalari mustahkamlandi. Ayniqsa, Yassaviylik ta’limoti orqali turkiy xalqlar orasida islom dini milliy ruh bilan uyg‘unlashib, o‘ziga xos shakl oldi. Bu holat Movarounnahrda islom madaniyatining milliylashgan bosqichi sifatida baholanadi.

Uchinchi bosqich — mustaqil madaniy an‘analar shakllangan davr. XIII–XV asrlarda mo‘g‘ullar istilosidan keyin Movarounnahrda madaniyatda muayyan turg‘unlik yuz bergan bo‘lsa-da, islomiy qadriyatlar butunlay yo‘qolmadi. Aksincha, ular yangi sharoitga moslashib, yangi madaniy shakllarda qayta tiklandi. Temuriylar davrida, ayniqsa Amir Temur va Mirzo Ulug‘bek hukmronligida, islom madaniyati yana yuksalish bosqichiga chiqdi. Samarqand bu davrda musulmon dunyosining yirik ilmiy markaziga aylandi. Ulug‘bek madrasasi, rasadxona, kutubxona va madrasa tizimlari diniy va tabiiy fanlarni uyg‘unlashtirgan holda faoliyat yuritdi. Temuriylar davrida me’morchilik, adabiyot, musiqa, naqqoshlik va xattotlik san’atlari ham islomiy estetik qarashlar asosida rivojlandi. Shuningdek, bu davrda diniy bag‘rikenglik, ilm va san’atni qo‘llab-quvvatlash siyosati islom madaniyatining Movarounnahrda yanada chuqur ildiz otishiga zamin yaratdi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, Movarounnahrda islom madaniyati **bir yo‘nalishli jarayon emas**, balki ko‘p qatlamli va murakkab sivilizatsion hodisadir. U diniy e’tiqod asosida shakllangan bo‘lsa-da, o‘z ichiga ilmiy tafakkur, axloqiy qadriyatlar, estetik qarashlar va ijtimoiy institutlarni qamrab olgan. Bu madaniyatning o‘ziga xosligi — **moslashuvchanligi va sintez xususiyatidir**: u arab, fors va turkiy madaniyat elementlarini uyg‘unlashtirib, yangi, mahalliylashgan islom sivilizatsiyasini yaratdi. Munozara jarayonida muhim masalalardan biri — Movarounnahrda islom madaniyatining jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo‘shgan hissasini aniqlashdir. Tarixiy tahlillar ko‘rsatadiki, bu mintaqada shakllangan ilmiy maktablar Yaqin Sharq, Hindiston, Yevropa va Shimoliy Afrikaga ham kuchli ta’sir

ko'rsatgan. Masalan, Al-Xorazmiy asarlari orqali Yevropada algebra fani shakllandi, Ibn Sino va Beruniy asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa Uyg'onish davri tafakkurining poydevorini tashkil etdi. Bu holat Movarounnahrda islom madaniyati nafaqat mintaqaviy, balki **global sivilizatsion fenomen** sifatida qaralishi lozimligini ko'rsatadi. Yana bir muhim natija shuki, Movarounnahrdagi islom madaniyatining kuchi nafaqat diniy aqidalar tizimida, balki **inson markazida** bo'lgan ma'naviy qarashlarda namoyon bo'lgan. Bu mintaqada yaratilgan asarlar — Imom al-Buxoriy "Al-Jome' as-sahih", Ahmad Yassaviy "Hikmatlar", Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig", Ibn Sino "Kitob ash-shifo", Beruniy "Qonun al-Mas'udiy" kabi durdona asarlar — diniy, falsafiy, axloqiy va ilmiy tafakkurning uyg'unligini ko'rsatadi. Ularning barchasi Movarounnahrda shakllangan islom madaniyatining universal, insonparvar mohiyatini ifoda etadi. Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari islom madaniyatining Movarounnahrda shakllanish jarayoni uch asosiy yo'nalishda kechganini ko'rsatadi: birinchidan, **diniy e'tiqodning mahalliy an'analar bilan uyg'unlashuvi**, ikkinchidan, **ilm-fan va falsafa rivojining diniy qadriyatlar bilan uyg'unlashuvi**, uchinchidan, **madaniyat va san'atda islomiy estetik idealning shakllanishi**. Ushbu uch yo'nalishning sintezi Movarounnahrn musulmon Sharqining eng muhim madaniy markaziga aylantirgan.

Xulosa

Movarounnahrda islom madaniyatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tahlil etish natijasida, bu mintaqada nafaqat diniy, balki ilmiy, falsafiy, me'moriy va madaniy yuksalishlarning ham markaziga aylanganini ko'rish mumkin. VII–VIII asrlarda islom dini kirib kelganidan so'ng Movarounnahr xalqlari o'zining qadimiy sivilizatsion merosini islom tamadduni bilan uyg'unlashtirib, o'ziga xos madaniy tizim yaratdilar. Bu jarayon bir necha bosqichlarda kechgan bo'lib, dastlabki bosqichda diniy qadriyatlar singdirildi, keyingi bosqichda esa ilmiy va falsafiy tafakkur islomiy tafsir asosida rivojlandi. X especially IX–XII asrlarda Movarounnahr hududi butun musulmon dunyosida fan va falsafa markaziga aylandi. Buxoro, Samarqand, Termiz, Farg'ona va Xorazm kabi shaharlar islom ilmlari, fiqh, hadis, tafsir, tibbiyot, astronomiya va matematika sohalarida dunyo tan olgan allomalarni yetishtirdi. Shuningdek, madaniyat taraqqiyoti faqat diniy asoslar bilan cheklanmay, balki adabiyot, me'morchilik, tasviriy san'at, musiqa va xalq og'zaki ijodida ham o'z ifodasini topdi. Islom qadriyatlari Movarounnahr xalqlarining axloqiy, ijtimoiy va siyosiy hayotiga chuqur kirib bordi. Natijada bu mintaqada shakllangan islom madaniyati nafaqat Markaziy Osiyo xalqlariga, balki butun musulmon dunyosiga katta ta'sir ko'rsatdi. Yangi davrga kelib, Movarounnahr merosi islom tamaddunining ajralmas qismi sifatida global madaniyat tarixida alohida o'rin egallaydi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston va qo'shni mamlakatlarda islomiy qadriyatlarni ilmiy o'rganish, madaniy merosni qayta tiklash, allomalar asarlarini nashr etish ishlari kengayib bormoqda. Bu esa, Movarounnahr islom madaniyatining hozirgi zamon madaniy-ma'naviy tiklanish jarayonidagi uzviy davomi ekanini ko'rsatadi. Shunday qilib, islom madaniyatining Movarounnahrda shakllanishi — diniy e'tiqod, ilmiy izlanish va madaniy yaratuvchanlikning uyg'un natijasidir. Bu tarixiy tajriba bugungi kun uchun ham g'oyat muhim, chunki u islomiy qadriyatlarning insonparvarlik, adolat, ilm va taraqqiyotga asoslanganligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Alimov, B. (2020). *Movarounnahrda islom sivilizatsiyasi taraqqiyoti*. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
2. Saidov, A. (2019). *Markaziy Osiyo musulmon dunyosi markazi sifatida*. Samarqand: Registon nashriyoti.
3. Barthold, V. V. (1963). *Turkiston v epokhu mongolskogo nashestviya*. Moskva: Nauka.
4. G'ulomov, A. (2018). *Islom ilmlarining Movarounnahrda o'ziga xos yo'nalishlari*. Buxoro: Imom Buxoriy xalqaro markazi.
5. Nasr, S. H. (1987). *Science and Civilization in Islam*. Cambridge: Harvard University Press.
6. Karimov, I. A. (1998). *Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch*. Toshkent: O'zbekiston.
7. Rahmonov, M. (2021). *O'rta asrlarda Movarounnahrda madaniy va ilmiy hayot*. Toshkent: Fan nashriyoti.
8. Bobomurodov, Sh. (2022). *Islom va sivilizatsiya: Movarounnahr tajribasi*. Toshkent: Ijtimoiy fikr markazi.
9. *Encyclopaedia of Islam* (2020 Edition). Leiden: Brill.
10. Buxoriy, Imom Muhammad ibn Ismoil. *Al-Jome' as-sahih*. (Hadis to'plami).
11. Termiziy, Imom Abu Iso. *As-Sunan*. (Fiqh va hadis ilmlari manbai).
12. UNESCO. (2019). *Cultural Heritage of Central Asia and Islamic Civilization*. Paris.
13. Al-Farabi, Abu Nasr. *Fozil odamlar shahri*. Arabcha aslidan o'zbekchaga tarjima. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1993.
14. Beruniy, Abu Rayhon. *Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*. Toshkent: Fan, 1975.
15. Ibn Sino, Abu Ali. *Kitob ash-shifo*. Qohira: Al-Azhar nashriyoti, 1982.